

УДК 94:323.281(477.6)"19"
DOI: 10.24919/2312-2595.4/46.215327

Олександр СТРУЧЕНКОВ

кандидат історичних наук, доцент (iscander1209@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7693-8578>

Олександр РОМАНУХА

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри туризму та країнознавства, Донецький національний університет економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського, вул. Трамвайна, 16, м. Кривий Піг, Україна, індекс 50005 (Romanukha@donnuet.edu.ua)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4695-3985>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/1830992/oleksandr-romanukha/>

Бібліографічний опис статті: Струченков, О., & Романуха, О. (2020). Політичні репресії проти технічної інтелігенції Донбасу напередодні німецько-радянської війни. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 4/46, 132–147. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215327>.

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ТЕХНІЧНОЇ ІНТЕЛЕГЕНЦІЇ ДОНБАСУ НАПЕРЕДОДНІ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Анотація. Мета дослідження. Політичні репресії в СРСР напередодні німецько-радянської війни є найменш вивченими. Однак без їх аналізу неможливо повною мірою осягнути сутність сталінського тоталітарного режиму і тих кардинальних змін, які відбулися в радянському суспільстві в 1920–1930-і рр. **Мета статті** – комплексний аналіз репресій проти технічної інтелігенції Донбасу в 1939 – першій половині 1941 р. Завдання дослідження: 1) виявити причини і характер репресій проти технічних фахівців; 2) проаналізувати кількісний та якісний склад репресованих; 3) на основі архівно-слідчих справ розглянути механізм

© Олександр Струченков, Олександр Романуха, 2020

здійснення репресій; 4) порівняти репресії 1939–1941 рр. з репресіями «великого терору» 1937–1938 рр. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, системоутворення, наукового характеру, перевірки, об'єктивності автора, поміркованого наративного конструктивізму і використання загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системні та ін.) методів. **Наукова новизна** полягає у введенні до наукового обігу нових матеріалів, щодо репресій проти технічної інтелігенції Донбасу в передвоєнні роки, аналізу кількісного й якісного складу репресованих спеціалістів, вивченні механізму здійснення репресій, проведенні порівняльного аналізу з попередніми хвилями репресій.

Висновки. Політичні репресії проти технічної інтелігенції Донбасу в передвоєнний період генетично пов'язані з попереднім «великим терором» 1937–1938 рр. По-перше, вони були викликані боротьбою проти всіх, хто висловлював невдоволення тоталітарним режимом. По-друге, невиконання виробничих планів і аварії ставали підставою для звинувачень фахівців у політичних злочинах. По-третє, органи держбезпеки продовжували будувати обвинувальні висновки на самообмові заарештованих.

Рівночасно репресії 1939–1941 рр. мають певну специфіку. Значно скоротилися масштаби терору. Якщо у 1937–1938 рр. у Донбасі було заарештовано понад три тисяч фахівців, то в 1931–1941 рр. – не більше 100. У більшості випадків справи розглядали судові органи. Привертає увагу менш суворий характер вироків. У 1937–1938 рр. було розстріляно 65,4 % всіх заарештованих ІТП, тоді як в 1939–1941 рр. – 14,1 %, а кожен п'ятий фахівець (21,2 %) був звільнений і реабілітований.

Ключові слова: НКВС; репресії; терор; тоталітаризм; технічна інтелігенція.

Oleksandr STRUCHENKOV

PhD (History), Associate Professor (iscander1209@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7693-8578>

Oleksandr ROMANUKHA

PhD (History), Associate Professor, Department of Regional Studies and Tourism, Donetsk National University of Economics and Trade named after Mykhailo Tugan-Baranovsky, 16 Tramvayna Str., Kryvyi Rih, Ukraine, postal code 50005 (Romanukha@donnuet.edu.ua)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4695-3985>ResearcherID: <https://publons.com/researcher/1830992/oleksandr-romanukha/>

To cite this article: Struchenkov, O., & Romanukha, O. (2020). Politychni represii proty tekhnichnoi intelihentsii Donbasu naperedodni nimetskoraadianskoi viiny [Political repressions against the technical intelligentsia of Donbass on the eve of the German-Soviet war]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii Istorii – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 4/46, 132–147. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215327> [in Ukrainian].

POLITICAL REPRESSIONS AGAINST THE TECHNICAL INTELLIGENTSIA OF DONBASS ON THE EVE OF THE GERMAN-SOVIET WAR

Summary. *Political repressions on the eve of the German-Soviet war in the USSR are rarely studied. However, without its analysis it is impossible to understand the full nature of Stalin totalitarian regime and those cardinal changes that happened in the soviet society in 1920–1930s. The purpose of the article is to give the complex analysis of the repressions against technical intelligentsia in Donbass in 1939 – in the first half of 1941. Research tasks: 1) establish the reasons and the nature of repressions against technical specialists; 2) analyze the quantitative and qualitative list of victims of political repression; 3) on the basis of archival and investigative affairs to consider the mechanism of implementation of repressions; 4) compare repressions in 1939–1941 to repressions of "The Great Terror" in 1937–1938. The research methodology is based on the principles of historicism, system-formation, scientific character, verification, the author's objectivity, moderated narrative constructivism and the use of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and specially-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systemic, etc.) methods. The scientific novelty. New materials on repressions against the technical intelligentsia of Donbass in the pre-war years were introduced into scientific circulation, the quantitative and qualitative composition of repressed specialists was analyzed, the mechanism of repressions was considered, a comparative analysis with previous waves of repressions was conducted.*

***Conclusions.** Political repressions against the technical intelligentsia in Donbass during the paramilitary period are genetically connected with the preceding "The Great Terror" in 1937–1938. Firstly, they were caused by the fight against all who showed discontent with totalitarian regime. Secondly, the failure to carry out the work plans and work accidents became the reasons for accusations of the specialists in political crimes. Thirdly, the bodies of state security continued to build indictments on self-accusations of the arrested.*

At the same time repressions in 1939–1941 had certain specifics. Terror scales were considerably reduced. In 1937–1938 in Donbass more than 3000 specialists were arrested, while in 1939–1941 – no more than 100. In most cases the court matters were considered by judicial authorities. It is important to mention less severe character of the pronounced sentences. In 1937–1938 65.4 % of all arrested were shot down, whereas in 1939–1941 – 14.1 %, and every fifth specialist (21.2 %) was released and rehabilitated.

***Key words:** NKVD; repressions; terror; totalitarianism; technical intelligentsia.*

Постановка проблеми. Політичні репресії є невід’ємною частиною тоталітарного режиму. У СРСР, особливо за часів правління Й. Сталіна, вони набули небачених масштабів та жорстокості, перетворившись на один з ключових факторів повсякденного життя людей. Репресії мали негативні наслідки не лише в суспільно-політичному житті, але й економіці, культурі, демографії країни. Всеохопний контроль влади із застосуванням для цього широкого спектру репресивних методів поширювався на усю країну. Насильницьке захоплення влади, її централізація, затвердження однопартійності та поширення культу особи, голодомори цинічно виправдовувались владою і заявами про їх необхідність на шляху соціалістичного будівництва. Циклічність історії та трансформаційні процеси становлення української державності після 1991 р. доводять збереження подібних ситуацій і в наш час та необхідність пам’ятання про особливості подій тих часів з метою їх уникнення в майбутньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом останніх 30 років сталінізм як тоталітарна ідеологія та практика став одним з головних об’єктів дослідження вчених на пострадянському просторі. Багато українських істориків розглядають цей фено-

мен, передовсім, у зв'язку з процесами радянської модернізації 1920–1930-х рр., яка мала суперечливі наслідки для суспільства (Даниленко та ін., 1991; Шаповал, 1993). У 2000-і р. з'явилася низка фундаментальних наукових праць, присвячених безпосередньо масовим політичним репресіям. У багатьох із них автори значну увагу приділяють причинам здійснення, перебігу та наслідкам масових репресій у Донбасі (Бут & Добров, 2002; Лихолобова, 2006; Нікольський, 2003). Проте варто зауважити, що у фокусі таких студій опиняються в основному резонансні спецеїдські процеси наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр., а також «великий терор» 1937–1938 рр. При цьому репресії проти інженерно-технічних працівників (далі – ІТП) Донбасу у передвоєнний період майже не висвітлюються, що може породити хибне уявлення про бездіяльність каральних органів. Окремі аспекти репресій проти технічної інтелігенції напередодні німецько-радянської війни представлені лише в публікаціях В. Нікольського (Нікольський, 1997, 1998), в яких здійснений статистично-соціологічний аналіз чисельності та складу репресованих у 1939 р., а також в роботі Л. Борбачової (2004), де розглядається доля професора Донецького індустріального інституту Е. Меллера, засудженого разом з 14 працівниками вугільної промисловості у серпні 1939 р.

Мета статті. Таким чином, наведена вище аргументація щодо актуальності обраної теми дослідження, а також невисокий рівень її наукової розробленості спонукали нас звернутися до питання про політичні репресії проти технічної інтелігенції Донбасу в 1939 – у першій половині 1941 р. Саме всебічне комплексне вивчення означеної наукової проблеми є метою пропонованої статті. Завдання дослідження полягають у тому, щоб: 1) виявити причини та характер репресій проти ІТП; 2) проаналізувати кількісний та якісний склад репресованих спеціалістів; 3) на основі архівно-слідчих справ розглянути механізм здійснення репресій; 4) порівняти репресії 1939–1941 рр. із попередньою добою «великої чистки» 1937–1938 рр.

Виклад основного матеріалу. Таємна постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства» скасувала надзвичайне законодавство щодо розгляду політичних справ. Органам НКВС та прокуратури заборонялося здійснювати масові арешти. Ордер на арешт

віднині видавався тільки постановою суду або із санкції прокурора. Крім того, були ліквідовані найбільш одіозні органи поза-судових розправ – трійки УНКВС. Кримінальні справи почали розглядатися винятково судами або Особливою нарадою при НКВС. Усе це свідчило про завершення «великої чистки», проте зовсім не означало припинення політичних репресій як таких. Можна констатувати значне зменшення масштабів репресій. Дійсно, якщо у 1937 р. з політичних мотивів в Україні заарештували 77 794 особи, в 1938 р. – 108 006 осіб, то в 1939 р. – 11 744 особи, а в 1940 р. – 48 043 особи (Нікольський, 2003, с. 271–272, 291–292). Поряд із цим суттєво скоротилася кількість заарештованих ІТП (з 1 027 до 192 осіб), а також їхня частка в складі репресованих (з 1,3 % до 0,4 %) (див. табл. 1).

Таблиця 1. Кількість та частка ІТП, арештованих за політичними мотивами в Україні в 1937–1940 рр.
(Нікольський, 2003, с. 272–273, 292)

	1937	1938	1939	1940
Кількість арештованих ІТП	1027	1243	85	192
У % до всіх арештованих	1,3	1,2	0,7	0,4

Однією з особливостей передвоєнних «чисток» є той факт, що жертвами репресій були в основному мешканці Західної України, радянізація якої почалася у вересні 1939 р. Так, у 1939 р. органи держбезпеки заарештували там 9286 осіб (79 % усіх заарештованих в УРСР), а в 1940 р. – 43 706 осіб (91 %) (Нікольський, 2003, с. 293–295). Водночас за підрахунками В. Нікольського, 1939 року в Сталінській (Донецькій) області з політичних мотивів арештували 439 осіб, у т. ч. 78 технічних спеціалістів (17,8 %) та 24 господарські керівники (5,5 %) – всього 102 особи (23,2 %) (Нікольський, 1998, с. 157). Отже, адміністративно-управлінський та інженерно-технічний персонал був однією з основних мішеней діяльності каральних органів.

Доля арештованих склалася по-різному. Кожний четвертий (28 осіб) був звільнений без суду та виправданий. Крім того, до ув'язнення у виправно-трудовах таборах терміном до 3 років були засуджені 12 осіб (11,8 %), терміном 4–5 років – 12 осіб

(11,8 %), терміном 6–10 років – 23 особи (22,5 %), терміном 11–15 років – 9 осіб (8,8 %), терміном 20 років – 7 осіб (6,9 %); ще 8 осіб (7,8 %) були страчені (Никольський, 1998, с. 157).

Біографічні довідки на арештованих громадян, опубліковані в науково-документальній серії книг «Реабілітовані історією» (Тронько та ін., 2004а, 2004б), допомагають уточнити й конкретизувати чисельність та склад технічних спеціалістів Донбасу, які стали жертвами репресивно-каральної системи. У 1939 р. за політичними мотивами арештували 60 ІТП (25 в Сталінській та 35 у Ворошиловградській областях), у 1940 р. – 13 ІТП (7 в Сталінській та 6 у Ворошиловградській областях), у першій половині 1941 р. – 12 ІТП (7 в Сталінській та 5 у Ворошиловградській областях).

За віком арештовані інженери і техніки розподілилися так: до 30 років – 8,2 %, 31–40 років – 43,5 %, 41–50 років – 31,8 %, старше 50 років – 16,5 %. Отже, тільки кожний шостий репресований був так званим «старим спецом», тобто отримав теоретичну та практичну підготовку до революції. Основну масу жертв терору становили представники доволі чисельної на той момент радянської генерації інтелігенції. Більшість репресованих були росіянами (42,4 %) та українцями (37,6 %), кожний восьмий (13 %) – євреєм (див. табл. 2). Ці дані повністю корелюються з національним складом технічної інтелігенції Донбасу, яка формувалася як поліетнічна соціально-професійна спільнота.

Таблиця 2. Віковий та національний склад ІТП, арештованих у 1939–1941 рр. (Тронько та ін., 2004)

Роки	Всього (осіб)	Вік				Національність			
		До 30	31–40	41–50	Від 50	Росіяни	Українці	Євреї	Інші
1939	60	1	25	25	9	24	23	9	4
1940	13	2	6	1	4	4	6	2	1
1941	12	4	6	1	1	8	3	0	1
Всього	85	7	37	27	14	36	32	11	6

Половина арештованих (44,7 %) мали вищу, а третина (37,7 %) – середню освіту. Комуністів, комсомольців та кандидатів у члени партії було 20 %, колишніх членів КП(б)У – 2,4 %, а решта – безпартійні.

безпартійних – 77,6 %. Отже, маховик репресій був спрямований передовсім проти безпартійної інтелігенції, яка завжди викликала підозру каральних органів.

У результаті репресій найбільших втрат зазнала вугільна промисловість – 35,3 % усіх арештованих ІТП. Кожний четвертий (27 %) працював у машинобудуванні, кожний десятий (10,6 %) – у металургії, по 11,8 % – у хімічній промисловості та на транспорті.

Як уже зазначалося, наприкінці 1938 р. практика розгляду справи та винесення вироку позасудовими органами була суттєво обмежена. Незважаючи на ліквідацію трійок УНКВС, у системі репресивно-карального апарату продовжувала діяти Особлива нарада при НКВС, яка у 1939–1941 рр. ухвалила рішення щодо 15,3 % арештованих ІТП. Долю решти визначили судові органи різного рівня та інстанцій. Проте це не означало відновлення принципів верховенства права та незалежності судів. Тільки кожна шоста справа (16,5 %) розглядалася обласними судами, тобто судами загальної юрисдикції. Хоча технічні спеціалісти були не військовими, а цивільними особами, розгляд їхніх справ здійснювали Військова колегія Верховного Суду СРСР (21,2 %), трибунал Харківського військового округу (20 %), а також лінійні суди Північнодонецької та Південнодонецької залізниць (5,9 %) (див. табл. 3).

Таблиця 3. Органи, які винесли вироки у справах ІТП у 1939–1941 рр. (Трощко та ін., 2004)

	Обласний суд	Військова колегія Верховного Суду СРСР	Військовий трибунал Харківського округу	Лінійні суди залізниць	Особлива нарада при НКВС	Інші	Не вказано
1939	7	11	17	2	11	1	11
1940	3	5	0	1	2	0	2
1941	4	2	0	2	0	2	2
Усього	14	18	17	5	13	3	15

На відміну від «великого терору» 1937–1938 рр., коли здійснювалося цілеспрямоване знищення всіх спеціалістів, які

викликали щонайменшу підозру в нелояльності, власті перейшли до традиційної політики залякування інтелігенції. Дійсно, якщо в 1937–1938 рр. 65,4 % арештованих ІТП були страчені, то в 1939–1941 рр. таких було 14,1 %. При цьому найбільшу кількість смертних вироків (9 з 12) ухвалили в 1939 р. За терміном ув'язнення у виправно-трудовах таборах техперсонал розподілявся так: 1–5 років – 21 %, 6–10 років – 21,2 %, 11–15 років – 10,6 %, більше 15 років – 8,2 %. Тільки кожний п'ятий спеціаліст (21,2 %), який потрапив до катівень НКВС, був звільнений та реабілітований (див. табл. 4). Крім того, у 1939–1940 рр. звільнили та реабілітували деяких ІТП, заарештованих під час «великої чистки».

Таблиця 4. Вироки, винесені у справах ІТП, арештованих у 1939–1941 рр. (Тронько та ін., 2004)

Роки	Розстріл	Висилка з СРСР	Виправно-трудові роботи, роки				Звільнення / реабілітація
			1–5	6–10	11–15	Від 15	
1939	9	3	11	9	8	6	14
1940	0	0	5	6	0	0	2
1941	3	0	2	3	1	1	2
Усього	12	3	18	18	9	7	18

У передвоєнний період органи держбезпеки не відмовилися від фабрикації колективних справ, у яких певну групу технічних спеціалістів звинувачували у шкідництві, шпигунстві та диверсіях. Порушенню найбільшої з них у Сталінській області передували такі події. 19 березня 1939 р. о 10 годині ранку на шахті № 13 біс «Радянська» тресту «Радянськвугілля» прогрімів потужний вибух, у результаті якого загинули 95 шахтарів. За кількістю жертв це була одна з найбільших техногенних аварій у вугільній промисловості республіки. У попередні роки будь-яка надзвичайна ситуація на підприємствах набувала суспільного резонансу та часто ставала відправною точкою чергової ідеологічної кампанії. Яскравим прикладом того був вибух 23 вересня 1936 р. на шахті «Центральна» Кемеровського гірничорудного району, який забрав життя 10 шахтарів. Цю трагедію НКВС використав максимально – був організований показовий процес над керівництвом і техперсоналом рудника, по всій країні пройшла кампанія з

виявлення «троцькістських шпигунів і шкідників», яка призвела, у підсумку, до «великої чистки» 1937–1938 рр.

У випадку із вибухом на шахті № 13 біс власті не пішли на нагнітання масової істерії в суспільстві, а просто приховали цей факт від громадськості. На шпальтах обласної газети «Соціалістичний Донбас» не було жодної згадки або натяку про цю трагедію, за винятком кількох заміток про необхідність надавати більше уваги техніці безпеки на виробництві. При цьому слідчі органи одразу ж вжили заходів з пошуку, а точніше, з призначення винних у вибуху. Комісія з розслідування аварії на чолі з начальником «Головвугілля» М. Касуровим ледь приступила до роботи, як були арештовані перші фігуранти справи – начальник вентиляції П. Ясенев та слюсар П. Ковальов. У складеному комісією висновку вказувалися суттєві недоліки в роботі як керівництва тресту «Радянськвугілля» і шахти № 13 біс, так і представників Гірничотехнічної інспекції (ГТІ). У результаті комісія визнала доцільним відсторонити від посад та притягнути до суду головного інженера тресту О. Жирова, заступника завідувача шахти О. Ільїних, заступника головного інженера шахти К. Мірошниченка, начальника вентиляції П. Ясенєва та дільничного інспектора ГТІ П.К. Лаптева.

Проте органи НКВС значно розширили коло осіб, відповідальних за аварію – з 25 березня до 14 травня 1939 р. були арештовані ще 6 технічних спеціалістів з апарату тресту і шахти – М. Васильчиков, В. Іванов, С. Михайленко, І. Приймаков, Ф. Піддубний, Л. Єна, а також робітник-механік О. Штейн. Була перекваліфікована і сама справа. Віднині вибух інтерпретувався не як наслідок злочинної халатності та невиконання посадових інструкцій, а як зловмисний акт, тобто диверсія. Бурхливе уявлення співробітників держбезпеки маловало структуру та зв'язки нібито розкритої ними антирадянської правотроцькістської організації. За версією слідства, групу очолював професор Донецького індустріального інституту Е. Меллер – член Шахтинської шкідницької організації та німецький шпигун, який доручив своїм подільникам з тресту «Радянськвугілля» «організувати велику диверсію з людськими жертвами», приурочивши її до XVIII з'їзду ВКП(б) (Борбачева, 2004, с. 49). Аби надати ще більшу вагомість розкритій міфічній організації, слідчі «записали» до її

лав управляючого трестом «Сергівугілля» С. Іванова (арештований 21 листопада 1938 р.) та управляючого трестом «Донбасшахтобуд» К. Єпіфанцева (арештований 12 січня 1939 р.).

Постать К. Єпіфанцева заслуговує окремої уваги. Без перебільшення, його можна віднести до еліти радянської генерації технічної інтелігенції. Єпіфанцев пройшов усі сходинки професійної ієрархії – від начальника дільниці шахти до начальника комбінату «Донбасвугілля» та заступника начальника «Головвугілля». Ще у 1931 р. за самовіддану працю був удостоєний найвищої нагороди СРСР – ордена Леніна. У січні 1938 р. К. Єпіфанцева призначили управляючим трестом «Донбасшахтобуд». Проте за рік талановитому інженеру не вдалося відновити роботу підприємства, яке, як і вся вугільна промисловість, перебувало у глибокій кризі через масові репресії. Той факт, що трест виконав план щодо введення в експлуатацію нових шахт тільки на 60 %, став підставою для арешту Єпіфанцева.

Збирання доказової бази здійснювалося за давно відпрацьованою схемою. На підтвердження належності К. Єпіфанцева до контрреволюційної організації наводилися показання-обмови раніше репресованих осіб, зокрема, колишніх партійних керівників Донецької області Е. Прамнека та І. Піндюра (Архів СБУ ДО, спр. 6936-2ф, т. 12, арк. 4). Перевірити правдивість їхніх показань на очній ставці було неможливо, оскільки вони були страчені ще до арешту К. Єпіфанцева. Водночас слідчі довільно тлумачили акт експертної комісії, яка визнала роботу тресту «Донбасшахтобуд» незадовільною. Зауважимо, що в самому акті відсутні такі формулювання, як шкідництво, саботаж тощо. Але співробітники НКВС використали в обвинувальному висновку саме ці ганебні ярлики. Крім того, здійснювалися спроби виявити факти біографії, що компрометували Єпіфанцева. Зокрема, його огульно звинувачували в тому, що нібито в 1919 р. він три місяці був на курсах з підготовки офіцерів білої армії генерала А. Денікіна. Зважаючи на те що в роки революції та громадянської війни влада в Донбасі неодноразово змінювалася, мешканцям регіону заради виживання часто доводилося йти на співробітництво із черговим політичним режимом. Однак документальних доказів служби К. Єпіфанцева в білій армії не було.

Майже місяць інженер заперечував усі звинувачення, доки до нього не застосували заходи фізичного та морального впливу. Згодом він згадував, що слідчий Хомашко неодноразово бив його на допитах, а співкамерник Попов (можливо, підсаджений до Єпіфанцева співробітник НКВС) радив не ризикувати життям та у всьому зізнатися (Архів СБУ ДО, спр. 6936-2ф., т. 16, арк. 342–345). За таким же сценарієм велося слідство щодо інших арештованих.

Чи був К. Єпіфанцев персонально відповідальним за незадовільну роботу тресту та за недоліки у будівництві шахти № 13 біс? Відповідь однозначна – ні. Уже в період «великої чистки» трест «Донбассшахтобуд» був у глибокому прориві – у 1937 р. план був виконаний на 79,7 %, у першому кварталі 1938 р. – на 49,7 % (Архів СБУ ДО, спр. 6936-2ф., т. 16, арк. 329). Те, що під керівництвом К. Єпіфанцева протягом 1938 р. були здані п'ять великих шахт і в основному закінчилося будівництво ще чотири середні (удвічі більше, ніж у 1937 р.), можна вважати успіхом. Річний план виконали на 60 %, незважаючи на відсутність нового обладнання та плінність кадрів працівників апарату тресту. За недоліки у будівництві шахти № 13 біс відповідальність ніс насамперед «Метробуд», співробітники якого складали проекти шахт-новобудов.

Сумнівним можна вважати висновок гірничотехнічної експертизи, складений 25–27 липня 1939 р., в якому вибух на шахті кваліфікувався як диверсія, здійснена зловмисно та планомірно (Архів СБУ ДО, спр. 6936-2ф., т. 16, арк. 85–88). Трагедія стала закономірним наслідком критичної ситуації, яка склалася у тресті «Радянськвугілля» в 1937–1938 рр. Спроби досягти завищених планових показників здійснювалися на шкоду правилам техніки безпеки. Все це відбувалося на фоні третирування та терору проти ІТП, що призводило до великої плінності кадрів. Як результат, у 1938 р. на підприємствах тресту було 1 167 аварій із втратою 67 тисяч т вугілля. Зростала крива виробничого травматизму. Якщо у 1937 р. зафіксували 3 749 випадків травматизму, у т. ч. 38 смертельних, то у 1938 р. – відповідно 4124 та 54. У 1939 р. ситуація не поліпшилася, про що вказала у своїх висновках слідча комісія «Головвугілля»: «З 13 по 18 березня на шахтах тресту «Радянськвугілля» щодня мали місце смертельні нещасні випадки»

(Архів СБУ ДО, спр. 6936-2ф., т. 16, арк. 75). Ті ж причини аварії назвав згодом і К. Єпіфанцев, зауваживши, що «причиною вибуху газу в шахті явилось те, що ... керівні інженерно-технічні працівники на цій шахті змінювалися 4–5 разів, що призвело до запуснення шахти, тоді як вона була важкою у газовому відношенні» (Архів СБУ ДО, спр. 6936-2ф., т. 16, арк. 346).

Вибиті у заарештованих зізнання дозволили обласному керівництву НКВС переконати вище керівництво в значимості сфабрикованої справи. У зв'язку із цим заключний етап слідства відбувався в Москві, куди привезли всіх заарештованих. Деякі з них намагалися відмовитися від даних раніше показань, але тільки К. Єпіфанцеву, С. Іванову та Ф. Піддубному вдалося протистояти тиску слідчих у відстоюванні своєї невинуватості.

Звинувачувальний висновок у справі антирадянської правотроцькістської диверсійної організації в тресті «Радянськвугілля» був підготовлений 3 серпня 1939 р. Цікаво, що звинувачення ґрунтувалися тільки на висновках експертів та визнаннях самих підсудних. Жодних доказів, у т. ч. речових, які б доводили їхню вину, не було.

13 серпня 1939 р. справу в закритому режимі розглянула Військова колегія Верховного Суду СРСР. Протягом дев'ятигодинного засідання члени колегії обмежилися допитом підсудних та зачитуванням показань свідків, тоді як самих свідків до суду не викликали. Досить хитка доказова база не завадила суддям винести незаконний та доволі жорсткий вирок: 9 з 15 підсудних: Е. Меллер, М. Васильчиков, О. Жиров, С. Михайленко, І. Примаков, К. Мирошниченко, О. Льїних, П. Ясенев, В. Іванов, – були страчені. Ф. Піддубного та Л. Єну засудили до 20 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах, К. Єпіфанцева – до 15 років, О. Штейна та П. Ковальова – до 10 років, С. Іванова – до 3 років (Архів СБУ ДО, спр. 6936-2ф., т. 16, арк. 237–242). Штейн і Ковальов через кілька років померли в ув'язненні. Всіх засуджених реабілітували у 1957 р.

Висновки і перспективи подальших розвідок цього питання. Політичні репресії проти інженерно-технічної інтелігенції Донбасу у передвоєнний період генетично пов'язані з попереднім етапом «великого терору» 1937–1938 рр. По-перше, як і раніше, вони зумовлювалися боротьбою проти всіх, хто вислов-

лював незадоволення тоталітарним режимом. Водночас саме на технічних спеціалістів влада традиційно перекладала відповідальність за будь-які соціально-економічні прорахунки. По-друге, порушення або неналежне виконання ІТП посадових зобов'язань ставали підставою для політичних звинувачень у троцькізмі, шкідництві, саботажі, диверсіях. По-третє, попри скасування надзвичайного законодавства з розслідування політичних справ, органи держбезпеки продовжували вибудовувати звинувачувальні висновки на самообмовах арештованих, які отримували за допомогою фізичного та морального тиску на них.

Рівночасно репресії проти технічної інтелігенції напередодні напередодні німецько-радянської війни мають певну специфіку. Насамперед значно зменшилися масштаби терору. Якщо у 1937–1938 рр. в Донбасі арештували більше 3 тисяч спеціалістів, то у 1939–1941 рр. – не більше 100. У більшості випадків справи розглядали судові органи: Військова колегія Верховного Суду СРСР (21,2 %), військовий трибунал Харківського військового округу (20 %), а також обласні суди (16,5 %). Особлива нарада при НКВС визначила долю тільки кожного сьомого спеціаліста. Звертає увагу менш суровий характер ухвалених вироків. У 1937–1938 рр. було розстріляно 65,4 % всіх арештованих ІТП, тоді як у 1939–1941 рр. – 14,1 %. Крім того, кожний п'ятий ІТП (21,2 %) був звільнений та реабілітований.

Джерела та література

Архів УСБУ ДО – Архів Управління Служби безпеки України в Донецькій області.

Борбачева, Л.В. (2004). *Репрессированная наука Донбасса: история фабрикации политических «дел» в Донецком индустриальном институте в конце 20–30-х гг. в контексте массовых репрессий в стране и регионе*. Донецьк: Схід. вид. дім.

Бут, О.М., & Добров, П.В. (2002). *«Економічна контрреволюція» в Україні в 20–30-ті роки ХХ століття*. Донецьк: Вид-во «УкрНТЕК».

Даниленко, В.М., Касьянов, Г.В., & Кульчицький, С.В. (1991). *Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки*. Київ: Либідь.

Лихолобова, З.Г. (2006). *Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні у другій половині 1930-х років (переважно на матеріалах Донецького регіону)*. Донецьк: Вид-во Донецького нац. ун-ту.

- Никольский, В.М.** (1998). «Оттепель» 1939 года? *Правда через роки: статті, спогади, документи*, 2, 155–171. Донецьк.
- Нікольський, В.М.** (1997). Жертви 1939 року на Донеччині. *Нові сторінки історії Донбасу*: статті, 5, 120–129. Донецьк: ДонНУ.
- Нікольський, В.М.** (2003). *Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): історико-статистичне дослідження*. Донецьк: Вид-во ДонНУ.
- Тронько, П.Т., Данилюк, Ю.З., Реєнт, О.Л. та ін.** (Упоряд.). (2004а). *Реабілітовані історією. Донецька область* (Кн. 1–9). Донецьк: Вид-во КП «Регіон».
- Тронько, П.Т., Данилюк, Ю.З., Реєнт, О.Л. та ін.** (Упоряд.). (2004b). *Реабілітовані історією. Луганська область* (Кн. 1–3).
- Шаповал, Ю.І.** (1993). *Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії*. Київ: Наукова думка.

References

- Arkhir USBU DO – Arkhir Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Donetskii oblasti [Archive of the Security Service of Ukraine in Donetsk region] [in Ukrainian].
- Borbacheva, L.V.** (2004). *Repressirovannaya nauka Donbassa: istoriya fabrikatsii politicheskikh «del» v Donetskoye industrialnoye institut v kontse 20–30-kh gg. v kontekste massovykh repressiy v strane i regione* [Repressed science of Donbass: the history of fabrication of political "cases" in the Donetsk Industrial Institute in the late 1920s and 1930s in the context of massive repressions in the country and region]. Donetsk: Skhid vyd. dim [in Russian].
- But, O.M., & Dobrov, P.V.** (2002). «*Ekonomichna kontrrevoliutsiia*» v Ukraini v 20–30-ti roky XX stolittia [“Economic counter-revolution” in Ukraine in the 20–30s of the 20th century]. Donetsk: «UkrNTEK» [in Ukrainian].
- Danylenko, V.M., Kasianov, H.V., & Kulchytskyi, S.V.** (1991). *Stalinizm na Ukraini: 20–30-ti roky* [Stalinism in Ukraine: 20–30s]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Lykholobova, Z.H.** (2006). *Totalitarnyi rezhym ta politychni represii v Ukraini u druii polovyni 1930-kh rokiv (perevazhno na materialakh Donetskoho rehionu)* [Totalitarian regime and political repressions in Ukraine in the second half of the 1930s (mostly based on materials from the Donetsk region)]. Donetsk: Donetskoho nats. un-tu [in Ukrainian].

- Nikolskiy, V.M.** (1998). «Ottepel» 1939 goda? [The "thaw" of 1939?]. *Pravda cherez roky: statii, spohady, dokumenty – The truth in years: articles, memoirs, documents*, 2, 155–171. Donetsk [in Russian].
- Nikolskiy, V.M.** (1997). Zherty 1939 roku na Donechchyni [Victims of 1939 in Donetsk region]. *Novi storinky istorii Donbasu: statii – New pages in the history of Donbass: articles*, 5, 120–129. Donetsk: DonNU [in Ukrainian].
- Nikolskiy, V.M.** (2003). *Represyivna diialnist orhaniv derzhavnoi bezpeky SRSR v Ukraini (kinets 1920-kh – 1950-ti rr.): istoryko-statystychnye doslidzhennia [Repressive activity of the USSR state security bodies in Ukraine (late 1920s – 1950s): Historical and statistical research]*. Donetsk: Vyd-vo DonNU [in Ukrainian].
- Tronko, P.T., Danyliuk, Yu.Z., Reient, O.L. et al.** (Comps.). (2004a). *Reabilitovani istoriiei. Donetska oblast [Rehabilitated by history. Donetsk region]*. (Vols. 1–9). Donetsk: Vyd-vo KP «Rehion» [in Ukrainian].
- Tronko, P.T., Danyliuk, Yu.Z., Reient, O.L. et al.** (Comps.). (2004b). *Reabilitovani istoriiei. Luhanska oblast [Rehabilitated by history. Luhansk region]*. (Vols. 1–3). Luhansk [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu.I.** (1993). *Ukraina 20–50-kh rokiv: storinky nenapysanoi istorii [Ukraine of the 20–50s: pages of unwritten history]*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 25.08.2020 р.